VAS ISTVÁN

Ő maga, Tömörkény

Tömörkényt nehéz válogatni. Mert ha már az ember fölfedezte magának, egyik írásáról se mond le szívesen, hiszen mindegyikben ott a magyar nép élete, észjárása, természete. És a nyelve, a Duna—Tisza közének, legközelebbről Szegednek és Félegyházától Szabadkáig terjedő tanyavilágának sokszor meghökkentően mulatságos, néha nehézkes, egyvégtében mégis olvadékonyan édes nyelve, mégpedig, ahogy Móricz olyan találóan meghatározta, az „élőszó" formájában. Csakhogy ez az élőszó, olykor a monarchia katonanyelvéből eltorzított, német szótörmelékektől is csikorgó paraszti nyelv, ha úgy tetszik, tájnyelv, egy titokzatos *elixír*től — ez is Móricz szava Tömörkénnyel kapcsolatban — tiszta, magas művészetté alakul át elbeszéléseiben. Mi más ez, ha nem ugyanaz, amit valaha szómágiának neveztünk a költészetben, habár némely prózaírótól sem idegen ez az alkímiai folyamat — de a legrajtakaphatatlanabbul rejtélyes talán éppen Tömörkénynél.

Tömörkénynek csak elbeszéléseit említettem — és ezzel máris megszűkítettem a válogatás körét. Holott ennek a „példás szorgalmú írónak" — ez megint Móricz kifejezése — nem minden írása elbeszélés: tetemes része leírás, tájnak, időjárásnak, estéknek, reggeleknek, évszakoknak, munkafolyamatoknak, munkaeszközöknek, szerszámoknak leírása. Ezek a tárcák nemcsak tanulságos, hanem élvezetes olvasmányok is: nyelvükben, művészetükben, elevenségükben gyakran vetekednek az elbeszélésekkel. Nehéz önkorlátozással mégis lemondtam róluk, mert az elbeszélőt akartam bemutatni, akit az irodalmi köztudat úgy tart számon, mint egy tökéletes, régimódi kismestert, amikor pedig Tömörkény a századfordulón, a század első éveiben tétován és óvatosan valami újat kezdett a novellával: a meglepetésnek azt az új fortélyát próbálta benne, amit később teljes biztonsággal Móricz alkalmazott — néhány novellájában —, és aminek világirodalmi diadalt Hemingway szerzett. Arról a közvetett módszerről van szó, mely körülményesnek, sőt, esetleg mellékesnek látszó mozzanatokkal tereli el az olvasó gyanúját, hogy aztán hirtelen, mintegy oldalról, robbantsa be a csattanót, a meglepetést — a történet lényegét.

Ennek a módszernek egyszerű és ártatlan példája a *Levél a pusztában*, amely látszólag lassú kalandozással — valójában igen sűrű és rövidre fogott szerkesztéssel — tér ki a levelezés különböző módjaira, a pusztázó lovas rendőrökre, az idézésekre, a katonafiú levelére, a tanyaiak találgatásaira, hogy lesz-e háború, az időjárás baljós jeleire, aztán hirtelen a történet végén látható lesz egy ilyen tünemény: a déli, tűző napsütésben szikrázó fényesség fut el a láthatáron, a pusztázó katona lovára kap, de nem éri utól — pedig mindössze az történt, hogy „Vadlövő Mihály, közismert rosszcsont, e napon új, fényes biciklit lopott a városban, s azon karikázott hazafelé". De nem mindig ilyen huncutul ártatlan a meglepetés — van, amikor gyilkosság; van, amikor villámcsapás, ami rejtegetett tragédiát világít meg; van, amikor az egyre csípősebb évődésből kipattan a titok: hogy a Tisza-parton játszadozó kisfiúk közül az egyik „orozva" került a családba.

„Tömörkény! Van írásában némi vad, tömör kény!" — úgylehet, a *Csacsi rímek* e játékát is, talán önkéntelenül, ez a meglepetést berobbantó ereje sugallta Kosztolányinak, mint ahogy Adynak is a „diabolikus" jelzőt szegedi Tömörkény-emlékbeszédében. Amihez azonban okvetlenül hozzá kell tenni, hogy ezt a vad kényt, ezt a *diabolizmust* kiegészíti az a „méla Tömörkény", aki Juhász Gyulánál 1917-ben, közvetlenül Tömörkény halála után, a *Negyvenhatosok* gyászdisztichonjaiban — és hányszor esik szó tanyai történeteiben a szegediek negyvenhatos ezredéről! — „dar-

Utószó egy válogatáshoz

vadozik anyaföld csöndes eressze alatt." És aki bármennyire azonosuló szeretettel nézi is ezt a vad és kemény, babonás pusztai életet, ellágyuló, szelíd részvéttel és a fölvilágosult humanista kedélyével emeli művészetébe. Ezért van, hogy a magyar novella nagymestereinek sorában — mert feltétlenül ott az ő helye — aligha találunk nála szeretetreméltóbbat.

Ennek a szeretetreméltóságnak azonban megvannak a maga buktatói: a fölvilágosult kedélynek a kedélyeskedés; a szelídségnek, a részvétnek az érzelmesség. Ady a „könnyes humor"-át emlegeti emlékbeszédében; Móricz pedig nagyszerű képet villant föl egyetlen találkozásukról, amikor a Nemzeti Színház színpadán egyetlen színpadi jelenete, a *Barlanglakók* bemutatója után kezet fogott vele: „Ott állott a magas, sovány, kicsit horgas fejű szőke ember, kissé már félreterelve a kulisszák mögé (már más darabhoz díszítettek!) ott állott szalonkabátban, tétován, magafeledten, ott állt és sírt... a szeméből könnyek patakzottak: úgy meghatotta a barlanglakók sorsa..." Sajnos azonban, Tömörkényt írás közben is meghatja hőseinek — vagy mondjuk mértéktartóbban: alakjainak — sorsa, annyira, hogy olykor belesír az elbeszélésbe, vagy legalábbis szükségesnek tartja kimondani, amit figurái nem mondanak ki, de ami kitűnik úgyis a szavaikból, a mozdulataikból, a viselkedésükből, a történetből — mert elég nagy novellista ehhez.

És ezért is nehéz Tömörkényt válogatni. És ezért hagytam ki sok zseniális történetet, életképet, ha úgy éreztem, hogy a kedélyeskedés vagy a nagyon is közvetlen érzelmesség eltompítja a vad kényt, a diabolizmust. A válogatás olvasója mégsem rövidül meg túlságosan: éppen elégszer fordul elő, hogy a kedély meg a „könnyes humor" szerencsésen ellenpontozza a tragédiát, sokszor meg egyenesen abból fakad a remeklés. Ezúttal is csak egyetlen példát, nem a „lefújtak" közül (hogy a „vén csontok" szavát használjam) — erre mégsem vinne rá a lelkem —, hanem a határesetre. A *Pör* a bíróságon játszódik: Rózsás Erzsébet bevádolta Tatár Julist, hogy elsikkasztotta, vagyis kölcsönkérte, aztán elzálogosította az Ilka-kendőjét. A történet csattanója, hogy a vádlott védekezését a vádló igazolja egy mondattal Tatár Julis és gyermekei nyomorúságáról. A vádlott utolsó szavai: „Hát így történt. Tudom, hogy a törvény törvény... De nem tudtam mást tenni, akár mit mond is az urak törvénye..." A novellának itt igazában vége van. Hagyján még azt a zárókódát, hogy a vádlottat fölmentik. De az író szükségesnek tartja hozzátenni: „A büntetést váró Tatár Julis sírva fakad. Rózsás Erzsébet szintén sírva fakad. A bíró pedig összeharapja a fogait, hogy ne kelljen könnyet ejtenie." Ez bizony sok, még ha tudjuk is, hogy a bíró maga Tömörkény. Mégsem hagytam ki, mert a berekesztés előtti négy és fél oldal olyan történet, hogy talán a tíz ujjunk is sok volna, a tékozló magyar novellairodalomban az előbbrevalókat összeszámolni.

És ha valaki mégis túl szigorúnak találná szempontjaimat, hozza föl mentségemre, hogy legkedvesebb íróim egyikének a magaslatait akartam körülkeríteni. És hogy válogatásomnak csak melléktermékе egy elejétől végig élvezetes, vastag könyv. Főcélja a köztudat renyheségét rávenni, hogy annak lássa Tömörkényt, ami: nagy írónak.

Sokszor idézték Krúdy búcsúztató képét: „Az Alföld felett álomként tűnik el a látóhatár felé egy fehér kócsagmadár. Ez volt Tömörkény lelke..." Bizony, ritka madár. Ady azt írta róla nekrológjában: „Nem magyar Csehov, Gorkij vagy más volt" — már az elutasító összevetés is micsoda rang! —, „de ő maga, a szegediek és minden magyarok Tömörkényje..."

Igen, ő a legnagyobbak társaságában is nemcsak a legszeretetreméltóbb — a legeredetibb novellistáink közül való.